

INGLIZ VA O‘ZBEK NUTQIDA EMOTSIONAL NUTQ AKTLARINING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Vositov Otabek,

Andijon davlat chet tillar instituti v.b. dotsenti

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi emotsional nutq aktlari (maqtov, minnatdorlik, uzr, norozilik, qoyil qolish, achinish, qarg‘ish va h.k.)ning lingvokognitiv xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot Searle’ning nutq aktlari nazariyasi, kognitiv tilshunoslikning frame/construal, metafora va konseptualizatsiya tamoyillari, shuningdek baholoviy (appraisal) yondashuvga tayangan.

Kalit so‘zlar: emotsional nutq aktlari; lingvokognitiv yondashuv; konseptual metafora; frame; appraisal; pragmatik markerlar; interjektsiya; modal partikllar; muloyimlashtirish; ijtimoiy-madaniy kontekst.

Kirish. Emotsional nutq aktlari — nutq orqali hissiy holatlarni bildiruvchi illokutsiya turlari — ijtimoiy muloqotning asosiy drayverlaridan biridir. Ular nafaqat “nima” deyilayotganini, balki “qanday” va “nima uchun” aytilayotganini ham ochib beradi (Austin, 1962; Searle, 1969). Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan emotsiya tilda mavjud konseptual model va ramkalar vositasida kodlanadi (Fillmore, 1982; Langacker, 1987). Ingliz va o‘zbek tillari qiyosida mazkur aktlarning lingvokognitiv xususiyatlarini aniqlash, pragmatik vositalarning ishlatilish mexanizmlarini tahlil qilish va madaniyatlararo kommunikatsiyada ekvivalent strategiyalarni tavsiflash ushbu maqolaning maqsadidir. Korpusga asoslangan kuzatuv hamda diskurs-pragmatik tahlil orqali (a) emotsional illokutsiya tiplari va ularning yuzaga kelish sharoitlari; (b) tilga xos leksik-grammatik vositalar (interjektsiyalar, modal partikllar, morfologik diminutiv/kuchaytirgichlar); (c) kontseptual metaforalar va ramkalar; (d) ijtimoiy-madaniy omillar (muomala etiketi, ierarxiya, masofa, yuz (face) strategiyalari) aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida emotsional nutq ko‘proq muloyimlashtiruvchi strategiyalar (“please”,

“just”, “a bit”, diskurs markerlari “you know”, “I mean”) hamda intonatsiya-sintaksis orqali boshqarilsa, o‘zbek tilida esa manzillash (aka/opa, uka), hurmat-tuyg‘u affiksatsiyasi (-jon/-gina), intensifikatorlar (juda, rosa), partikllar (-ku, -da, -chi) va interjektsiyalar (voy, attang, eh) markaziy rol o‘ynaydi. Har ikki tilda “EMOTSIYA—ISSIQLIK/TO‘LQIN/IDISH” kabi metafora oilalari yuqori chastotada kuzatiladi, biroq ijtimoiy yaqinlik, yosh/maqom farqlari va rasmiylik darajasi o‘zbek tilida emotsional aktlarning shakllanishiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi.

Ish Searle (1969, 1975) nutq aktlari tasnifiga tayangan holda emotsional aktlarni ekspressivlar doirasida ko‘radi (minnatdorlik, uzr, maqtov, norozilik, achinish va b.). Kognitiv asos sifatida frame semantics (Fillmore, 1982), konseptual metafora nazariyasi (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2000, 2015) hamda appraisal yondashuvi (Ortony, Clore & Collins, 1988; Scherer, 2001) qabul qilingan. Muloyimlashtirish va yuz (face) strategiyalari Brown & Levinson (1987), xushmuomala/noxushmuomala pragmatikasi esa Blum-Kulka (1987) va Culpeper (2011) ishlari asosida yoritiladi. Diskurs markerlari va pragmatik zarrachalar bo‘yicha Fraser (1990) hamda Aijmer (1996) qarashlari qo‘llanadi. Wierzbicka (1999) emotsiyalarning madaniyatlararo konseptualizatsiyasini sharhlaydi.

Metodologiya. Kichik, muvozanatli korpus: (a) inglizcha kundalik muloqot transkriptlari, onlayn forum dialoglari, televideniye dialoglari; (b) o‘zbekcha kundalik nutq transkriptlari, badiiy dialog parchalari, jurnalistik intervyular.

Usullar. (1) nutq aktlarini anotatsiya qilish (illokutsiya turi, ijtimoiy munosabat, rasmiylik darajasi); (2) pragmatik vositalar inventarizatsiyasi (interjektsiyalar, partikllar, diskurs markerlar, intensifikatorlar, affikslar); (3) konseptual metafora va ramkalarni manual kodlash; (4) qiyosiy chastota va kontekstual tahlil.

Emotsional nutq aktlari: tipologiya va ko‘rsatkichlar

Ingliz tilida

Minnatdorlik: *Thanks a lot, I really appreciate it, That’s so kind of you.* Muloyimlashtiruvchilar: *really, so, just, a bit*, intonatsion ko‘tarilish, “please”.

Diskurs markerlari: *you know, I mean, honestly*. **Uzr:** *I'm (so) sorry, My bad, I didn't mean to.*

Strategiya: aybni o'z zimmasiga olish, oqibatni yumshatish (*just, kinda*).

Maqtov/Qoyil qolish: *That's amazing/brilliant!, I'm impressed.*

Intensifikatorlar: *so, really, absolutely.*

Norozilik/Shikoyat: *I'm not happy about this, This is ridiculous.*

Intensifikatorlar va baholoviy sifatlar: *really, totally, unacceptable.*

O'zbek tilida

Minnatdorlik: *Rahmat, Katta rahmat, Juda minnatdorman, Rahmat, aka/opa.*

Kuchaytirgichlar: *juda, rosa, behad*; ijtimoiy yaqinlik: *-jon (akajon, opajon).*

Uzr: *Kechirasiz, Uzat mayli, uzr so'rayman, Aybdor o'zim.* Partikllar: *-ku, -da* (ta'kid/izoh), yumshatish: *-gina, biroz.*

Maqtov/Qoyil qolish: *Barakalla!, O'zingdan chiqibdi, Zo'r ekan!, Ofarin.*

Interjektsiya: *voy/voy-bo'ldi, vuy, eh, attang* (kontekstga qarab).

Norozilik/Shikoyat: *Bu to'g'ri emas-ku, Nega bunday qildingiz?, Bo'lmaydi-da.*

Partikllar orqali illokutsiya: *-ku* (allaqachon ma'lum), *-da* (ta'kid).

Kuzatuv: ingliz tilida muloyimlashtirish ko'proq leksik-sintaktik hamda intonatsion vositalar bilan, o'zbek tilida esa morfologik va manzillash usullari bilan (hurmat, yaqinlik, ierarxiya) markazlashgan.

Lingvokognitiv mexanizmlar

Frame va construal

Emotsional aktlar odatda ma'lum "voqeaviy ramka"ga tayanadi: **SABAB** → **HODISA** → **BAHO** → **HIS TUYGU** → **IFODA**. Masalan, shikoyat ramkasida adolatning buzilishi/kutilgan natijaning chiqmasligi sababi bilan "negativ baho" hosil bo'ladi; ifoda vositalari tanlovi (partikllar, intonatsiya) esa auditoriya va ijtimoiy masofaga moslanadi.

Konseptual metaforalar

Har ikki tilda emotsiyalar ko‘pincha quyidagi metafora oilalari orqali kodlanadi (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2015):

- **EMOTSIYA — ISSIQLIK/OLov:** *I’m burning with anger; g‘azabdan yonayapman.*
- **EMOTSIYA — SUYUQLIK/TO‘LQIN:** *Waves of sadness hit me; quvonch to‘lqinlari bosdi.*
- **EMOTSIYA — IDISH/TA’SIGA SIG‘MASLIK:** *Full of joy; quvonchdan to‘lib-toshdim.*
- **EMOTSIYA — JISMONIY BOSIM/HARAKAT:** *burst with laughter; kulgidan yorilib ketmoq.*

Metaforik xaritalash illokutsiya kuchini oshiradi: *absolutely thrilled ~ juda xursandman, be devastated ~ xafa bo‘lib ketdim/alam qildi.*

Appraisal (baholash) komponentlari

Appraisal modeli bo‘yicha ifoda (a) **affect** (hissiy holat), (b) **judgment** (shaxsga axloqiy/ijtimoiy baho), (c) **appreciation** (hodisa/obyektga estetik/pragma baho) komponentlari orqali quriladi. Masalan, *Barakalla, juda puxta ish! (appreciation) Rahmat sizga (affect: ijobiy), rostdan ham hushmuomalaligi uchun maqtayman (judgment).*

Pragmatik vositalar va ularning funksiyalari

Inglizcha markerlar

- **Muloyimlashtirish:** *just, a bit, kind of/kinda, maybe, please*
- **Diskurs markerlari:** *you know, I mean, well, honestly, actually*
- **Intensifikatorlar:** *really, so, absolutely, totally*
- **Prosodiya/punktuatsiya:** *urg‘u, rising intonation, ! va ... orqali hedging*

Misollar: (1) *I’m so sorry, I really didn’t mean to.* (uzr + intensifikatsiya)
(2) *Thanks, I truly appreciate your help, you know.* (minnatdorlik + DM)

O‘zbekcha markerlar

Interjektsiya: *voy, attang, eh, eh-he, ofarin, barakalla* (kuchi kontekstdan)

Partikllar: *-ku, -da, -chi* (ta'kid, eslatish, norozilikni yumshatish yoki kuchaytirish)

Diminutiv/yaqinlashtiruvchilar: *-jon, -gina* (*opajon, ukajon, bir qarab qo'y-gina*)

Intensifikatorlar: *juda, rosa, behad, naqadar*

Manzillash/hurmat: *aka/opa, domla, ustoz, azizlar*

Misollar: (3) *Kechirasiz-da, **bir oz** kutib tursangiz bo'ladimi?* (uzr + yumshatish) (4) *Barakalla, **rosa** chiroyli qilipsiz, opajon!* (maqtov + yaqinlashtirish) (5) *Bu to'g'ri emas-ku, **axir** vaqtida aytish kerak edi.* (norozilik + ta'kid)

Ijtimoiy-madaniy omillar

O'zbek muloqotida maqom/yor-qarindoshlik, yoshi kattalikka hurmat, yaqinlik darajasi emotsional aktning shakliga bevosita ta'sir qiladi: manzillash (*aka/opa*) va affiksatsiya (*-jon/-gina*) illokutsiya kuchini "pozitiv yuz"ni qo'llab yumshatadi. Ingliz tilida rasmiylik darajasi va ijtimoiy masofa ko'proq **hedging** hamda **indirectness** orqali boshqariladi (Brown & Levinson, 1987). Shuningdek, ingliz diskursida bevosita "self-exposure" (hisni ochiq nomlash: *I feel upset*) nisbatan qabul qilinarli bo'lsa, o'zbek diskursida ko'pincha kontekstual ishora, interjektsiya, tavsiflovchi ifodalar bilan "bilinar-bilinmas" yetkazish kuzatiladi.

Natijalar va muhokama

1. **Tipologiya:** har ikki tilda ekspressiv aktlar yadrosi bir xil (minnatdorlik, uzr, maqtov, norozilik), biroq realizatsiya vositalari turlicha.
2. **Vositalar farqi:** ingliz tilida leksik-sintaktik hedging va diskurs markerlari; o'zbek tilida esa affiksatsiya, partikllar va manzillash kuchli.
3. **Kognitiv moslik:** umumiy metafora oilalari (issiqlik, to'liqin, idish) shaxslararo tajribaga tayangan universallarni ko'rsatadi; ammo baholash (appraisal) profilining taqsimoti madaniy me'yorlarga bog'liq.
4. **Pedagogik va tarjimaviy implikatsiya:** emotsional aktlarni ekvivalent yetkazish uchun faqat lug'aviy tarjima emas, balki ijtimoiy-madaniy ramka, muloyimlashtirish strategiyalari va manzillash tizimi ham moslashtirilishi kerak (masalan, *Thanks a lot* → *Katta rahmat, aka* / kontekstga qarab).

Xulosa

Emotsional nutq aktlari til va madaniyat chorrahasida shakllanadi: ularning lingvokognitiv mexanizmlari (frame, metafora, appraisal) umumiy bo'lsa-da, realizatsiya vositalari va ijtimoiy sozlamalari tilga xosdir. Ingliz tilida emotsiyalarni muloyimlashtirish va nazoratli ifodalash uchun hedging va diskurs markerlar yetakchi; o'zbek tilida esa manzillash, partikllar va affikslar ijtimoiy yaqinlikni boshqarib, illokutsiyani kuchaytiradi yoki yumshatadi. Kelgusida kengroq, muvozanatli korpuslar hamda prosodiya-ko'pmodal signallar (jest, mimika)ni qo'shgan holda eksperimental tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aijmer, K. (1996). *Conversational Routines in English: Convention and Creativity*. Longman.
2. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford University Press.
3. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex.
4. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
5. Culpeper, J. (2011). *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge University Press.
6. Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In *Linguistics in the Morning Calm* (pp. 111–137). Hanshin.
7. Fraser, B. (1990). An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 14(3), 383–395.
8. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press.
9. Kövecses, Z. (2015). *Where Metaphors Come From: Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press.
10. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

11. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 1. Stanford University Press.
12. Ortony, A., Clore, G. L., & Collins, A. (1988). *The Cognitive Structure of Emotions*. Cambridge University Press.
13. Scherer, K. R. (2001). Appraisal considered as a process of multilevel sequential checking. In K. R. Scherer et al. (Eds.), *Appraisal Processes in Emotion* (pp. 92–120). Oxford University Press.
14. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
15. Searle, J. R. (1975). Indirect speech acts. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (pp. 59–82). Academic Press.
16. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press.